

ՀՏԴ՝ 93.94

ՇԻՐԱԿՑԻՆԵՐՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ XXդ. ՄԿԶԲԻՆ.
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՆՏՆԵՐ, ԹԵ՞ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ՝
Արմեն Հայրապետյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Ալեքսանդրապոլ, գաղթականներ, Ամերիկա, Ղազարապատ, Շիրակ, Ռիվերսայդի ցեմենտի գործարան, աղբ:*

1990-ական թվականների սկզբներից, պայմանավորված մի շարք արտաքին և ներքին պատճառներով, տարբեր ուղղություններով Շիրակից սկսվեց անկանոն մի արտագաղթ, որն ընդգրկեց հասարակության բոլոր խավերը և խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ մարզի սոցիալ-տնտեսական դրության և ժողովրդագրական պատկերի վրա: Գաղթելու արատավոր երևույթը վերջին 150 տարիներին շիրակցու համար դարձել է կենսակերպ:

Սույն հոդվածի շրջանակներում գիտական գրականության, ժամանակակիցների հուշերի և պարբերական մամուլի հաղորդումների համադրմամբ՝ առանձին քննության առարկա է դարձել XXդ. սկզբին Շիրակից դեպի ԱՄՆ սկսված արտագաղթի պատմությունը, ներկայացվել են շիրակցիների՝ հայրենի գավառը լքելու պատճառները, արտագաղթի մասշտաբները, ժամանակի առաջադեմ մտավո-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսավորմամբ 18SH-6A007 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

րականության վերաբերմունքն այդ երևույթի նկատմամբ: Զուգահեռաբար նաև լուսաբանվել է ԱՄՆ-ում հայտնված գաղթականության վիճակը:

Նախաբան. «Առասպելական» հարստությամբ օժտված այդ երկիրը հային գրավեց մոտ 170 տարի առաջ: Տնտեսական, քաղաքական ու կրոնական հանգամանքներից դրդված՝ պանդխտության ցուպը առաջինը ձեռքն առավ արևմտահայը՝ XIXդ. 50-ական թվականներին: Համիդյան «գուլում»-ի տարիներին անհատական տեղաշարժը վերածվեց զանգվածային գաղթի: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, երբ Օսմանյան քաղաքացիների համար հոշակվեցին «ժողովրդավարական ազատություններ», հայերի արտահոսքը կարճ ժամանակով թուլացավ: Սակայն, արդեն Ադանայի ջարդերից հետո (1909թ.) կյանքի ու գույքի անապահովությունը արևմտահային կրկին մղեց գաղթականության: Որպես հետևանք՝ մինչև Առաջին աշխարհամարտն Օսմանյան կայսրությունից Ամերիկա արտագաղթած հայերի թիվը հասավ 51.950-ի²:

XXդ. սկզբին հասավ Ամերիկա գաղթելու արևելահայի հերթը: Եթե արևմտահայը փախչում էր կրոնական ու ազգային հալածանքներից, ապա արևելահայի գաղթելու պատճառը հիմնականում տնտեսական էր՝ հողի սակավություն, ռոռզման ցանցի բացակայություն, բնակլիմայական անբարենպաստ պայմաններ, երկրագործության մեջ կիրառվող նահապետական մեթոդներ և այլն: Երևույթներ, որոնք գյուղացու մեջ մեռցրին նախաձեռնության ոգին, և նա, փրկության այլ ելք չգտնելով, դիմեց պանդխտության: «Գնում էին գիւղից և քաղաքից թողած տուն տեղ, ծնողներ, դեռատի կանայք ու զուգակներ, - գրում է «Ժայռ» պարբերականը, - գնում էին հանքերի մեջ թաղելու իրանց ջահիլ ջիւան կեանքը, բաժին դառնալու դժարին աշխատանքների, որոնցից վաղուց ձեռք են քաշել ամերիկացի բանուորները»³:

Այդուհանդերձ, արևելահայերի հոսքը դեպի ԱՄՆ, ի հակադրություն արևմտահայերի, մեծ մասշտաբներ չընդունեց: Ըստ ԱՄՆ-ի Գաղթականական հանձնախմբի տվյալների՝ մինչև Առաջին աշխարհամարտը երկիր մուտք գործած արևելահայերի թիվը կազմեց մոտ 4.500 մարդ⁴: Ընդ որում, ճնշող մեծամասնությունը գաղթել էր Ալեքսանդրապոլից և Արևելյան Շիրակի գյուղերից: «1904 թուականից յետոյ՝ Շիրակի երիտասարդութեան մի մասը գաղթեց հեռաւոր

² **Malcom V.M.**, The Armenians in America. Boston, Chicago, 1919, p. 65.

³ **Փայլակ**, Գաղթականական հոսանք դեպի Ամերիկա//«Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 79, 17 հոկտեմբերի, էջ 1-2:

⁴ **Մ2.**, 1903թ. յունարից մինչև 1914թ. փետրարի 9 Ամերիկայի զանազան նահանգներում սպանւած եւ վիրաւորւած կովկասահայերը//«Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 16, 29 ապրիլի, էջ 2-3:

Ամերիկա,-գրում է Ս. Գալոյանը,-մի ժողովուրդ՝ տոկուն նկարագրի տեր, որի պայերը չնայած զանազան բռնապետների ծանր լուծին կառջած մնացել են Ալաբեազի կանաչ լանչքին եւ Ախուրեանի ավերին, նրա զուակները դիմեցին կամաւոր գաղթի»⁵: Դրանք 18-35 տարեկան երիտասարդներ էին, հիմնականում ամուսնացած, որոնք արագ հարստանալու և հայրենիք վերադառնալու հույսով թողեցին իրենց ընտանիքներն ու շտապեցին Ամերիկա⁶:

Շիրակցիների արտահոսքը դեպի Ամերիկա XX դ. սկզբներին

Ի՞նչն էր ստիպում շիրակցուն հսկայական դժվարությունների գնով հատել օվկիանոսը, որո՞նք էին գաղթի իրական պատճառները:

Հայրենի գավառից արտահոսքի գլխավոր պատճառը տնտեսական ողորմելի վիճակն էր, որում հայտնվել էր շիրակցին: Շատակեր Շարայի հացառատ Շիրակը, որ ժամանակին իր բերքաշատ դաշտերով և անուշահամ աղբյուրներով կերակրում էր տասնյակ հազարավորների, XX դ. սկզբին հայտնվել էր տնտեսական ծայրահեղ ծանր վիճակում: Ծայր աղքատությունը ստիպում էր պարտքերի մեջ թաղված գյուղացուն թողնել սիրելիներին, տունն ու տեղը, երկրագործական հալալ աշխատանքը և, պանդխտության ցուպը ձեռքն առած, ուղևորվել Ամերիկա: «Եթէ քառասուն կապով էլ կապէք, Շիրակի երիտասարդ ուժերը թոչելու են ծովերի վրայից Ամերիկա», - համոզված գրում էր «Ախուրեան»-ը 1913թ.⁷:

Առաջնային խնդիրը սակավահողությունն էր:

Ալեքսանդրապոլի գավառի ազգաբնակչության թիվը 1840-1914թթ. ընթացքում աճեց մոտ 6 անգամ՝ 38000-ից⁸ հասնելով 223344-ի⁹, մինչդեռ հողային ֆոնդը մնաց նույնը: 1906թ. կատարված հաշվումների համաձայն՝ գավառի գյուղական տնտեսությունների 57%-ն ուներ 6 օրավարից պակաս հող (3 հա-ից պակաս)¹⁰, 40%-ը՝ 10-6 օրավար, և միայն 3%-ն ուներ 10 օրավարից ավելի: Եվ դա այն դեպքում, երբ 1906թ. գավառի ազգաբնակչությունը հաշվվում էր 186934

⁵ Գալոեան Ս., Շիրակի հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լու Անջելու, Չալիֆօրնիա, 1950, էջ 57:

⁶ Mirak R., Torn Between Two Land. Armenians in America, 1890 to World War I. Cambridge, 1983, p. 58.

⁷ Գիւղ քահանա, Նոր հոսանք դեպի Ամերիկա, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1913, N 9, 24 մարտի, էջ 2:

⁸ Հայաստանի ագային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82, 85, 86, 87:

⁹ Пространство и население губернии и областей Кавказского края к 1-му января 1914г. (каренное и вр.-проживающее)//“Кавказский Календарь на 1914 год”, Тифлис, 1915, отд. II, стр. 250-252.

¹⁰ Երևանի նահանգի լեռնային գավառներում 1 օրավար հողը հավասար էր 1/2 դեյաշտինի կամ 0,5464 հեկտարի (Մանրամասն տե՛ս С. Зелинский Экономический быт государственных крестьян в Шорагеле Александропольского уезда Эриванской губернии, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», Тифлис, 1885, т. I, с. 36, 63-64):

մարդ¹¹: 1906-1914թթ. ընթացքում բնակչության թիվն աճեց 36410-ով (16%-ով), իսկ հողի քանակը, ինչպես արդեն նշեցինք, մնաց անփոփոխ: «Այն գիւղը, որ մի քանի տարի առաջ 30 ծուխ ուներ, այժմ դառել է 100 ծուխ, եթե առաջ գիւղացին ուներ 20 օրաւար հող և 4 հոգանոց ընտանիք, ապա տարիներ անց ընտանիքի անդամների թիւը դարձել է 11, իսկ հողի քանակը նւագել է: Եվ ուրեմն ոնց ապրի գիւղացին,-հարցնում է «Մշակ»-ը,-եթե տարվա մէջ 4 ամիս պարապմունք ունի, իսկ 8 ամիս անգործ պառկած ուտում է»¹²:

Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ հողի սակավության պատճառով 1880-1914 թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառը լքեց շուրջ 40.000 մարդ¹³: Եթե սրան հավելենք նաև բնական պատահարների անվերջանալի շարանը, որ յուրաքանչյուր տարի պատուհասում էր շիրակցուն՝ կարկտահարություն, տարեցտարի կրկնվող երաշտ ու ոռոգման ջրի բացակայություն, ապա Շիրակի գյուղացիական տնտեսությունների թշվառ պատկերը, կարծում ենք, ամբողջական տեսք կատանա:

Խնդրով մտահոգ արևելահայ մամուլի էջերում XXդ. սկզբի Շիրակի գյուղերից յուրաքանչյուրի մասին կարելի է մեկ տասնյակից ավել թղթակցություններ գտնել հետևյալ բովանդակությամբ. «Սոնգիրլի գիւղը բաղկացած է 170 տնից, որի բնակիչների թիւը հասնում է 1300-ի: Վերջին տարիներին բերքը գիւղում շատ վատ է, ցանած արտերը չեն հնձում երաշտի պատճառով: Գիւղը զուրկ է նաև ջրի կողմից, առի ջրի երես գիւղացիները տեսնում են միայն ապրիլ և մայիս ամիսներում: Սոնգիրլւայ ժողովուրդը գտնում է վերին աստիճանի չքաւոր դրութեան մէջ: Ամբողջ գիւղում 20-25 տուն հազիւ է կարողանում սեփական միջոցներով ապրուստ հայթայթել: Գիւղը դատարկել է երիտասարդներից: Հոսանքը սկսել է Ամերիկա, Թիֆլիս, Բագու և Ռուսաստան: Ամիս չի լինում, որ 10-15 մարդ դուրս չգայ գլխաւորապէս դէպի Ամերիկա¹⁴:

Ծանր տնտեսական վիճակը հանգեցրեց շիրակցու՝ հողի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի փոփոխության: «Գեղջուկի համար հողը ներկայումս այն չէ, ինչ որ էր առաջ,-գրում է Հ. Տեր-Հակոբյանցը,-այժմ հողի վրայ նա չի նայում որպէս իրեն կերակրող հարազատ մօր, դրա համար էլ այլևս չի կապւած

¹¹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, под редакцией секретаря Эриванского губернского статистического комитета, Члена Губернского по поселянским делам присутствия В.Е. Василева, издание Эриванского губернского статистического комитета, Эривань, 1908, отд. III, стр. 2-3, 8-9, 22-23, 46, 100-117:

¹² **Տեր-Մելիքիսեղէկեան Մարիբեգ**, Դէպի Ամերիկա, //Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1913, N 65, 24 մարտի, էջ 2:

¹³ Գաղթի խնդիրը//«Արեւ» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 5, 1 յունիսի, էջ 2:

¹⁴ **Կուրդինեան Ա.**, Թղթակցութիւն. Սոնգիրլի գիւղը//«Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1913, N 5, 29 դեկտեմբերի, էջ 4:

հողի հետ: Ընդհակառակը, նա պատրաստ է հենց առաջին պատեհ առիթով թողնելու հողը և ուրիշ զբաղմունքների մեջ իր ապրուստը որոնելու»¹⁵: Գրեթե 80% գյուղական ազգաբնակչությամբ գավառում մեկ անձին բաժին ընկնող տարեկան միջին եկամուտը կազմում էր ընդամենը 36ռ. 44 կոպեկ¹⁶, այն դեպքում, երբ Ամերիկայից եկած լուրերը հավաստացնում էին, թե կարելի է օրական մինչև 5 ռուբլի եկամուտ ունենալ: «Էլ ո՞ր ախմախը կարող է համբերել, էլ ո՞ր շիրակցու քունը կը տանի», - հարցնում է «Մշակ»-ը¹⁷:

Հայրենի գավառից հեռանալը նոր երևույթ չէր: Ժամանակակիցների հավաստմամբ՝ XX դարասկզբին շիրակցիների կարելի էր հանդիպել Մանջուրիայից մինչև Եգիպտոս և Ամերիկա¹⁸:

Երևանի նահանգի հյուսիսային այս գավառից հայ ազգաբնակչության զանգվածային արտահոսքը սկսվեց 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո, երբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքից մեծ թվով հայեր մշտական բնակչության տեղափոխվեցին նորանվաճ Կարս, Կաղզվան, Սարիղամիշ, Օլթի և Արդահան: Հեռացող մահմեդականներից գնելով վերջիններիս պատկանող անշարժ գույքը՝ սրանք կարճ ժամանակահատվածում դարձան կրպակների, վաճառատների, հյուրատների ու արհեստանոցների տերեր: Հաջորդ երկու տասնամյակների ընթացքում ալեքսանդրապոլցիների թիվն այդ քաղաքներում հասավ մոտ 2000 ընտանիքի, «որոնք իրենց բոլոր յարաբերությունները կտրած են իրենց ծննդավայրից, ոչ տուն ու կալւածք ունին, ոչ էլ ուրիշ որևէ առնչութիւն»: Ըստ Ատրպետի՝ «թէն սրանք կամերալնիի մէջ արձանագրւած էին որպէս Ալեքսանդրապոլցիներ, քանի որ դժարութիւններ ունեն Կարսի շրջանի բնիկ գրելու համար, բայց երբ առիթից օգուեն, բոլորն էլ դուրս կգան մեր քաղաքացիութիւնից»¹⁹:

Նույն ժամանակահատվածում ևս 2000 ընտանիքներ, հիմնականում Ալեքսանդրապոլից և հարակից գյուղերից, մշտական բնակչություն հաստատելու նպատակով տեղափոխվեցին Թիֆլիս, Բաքու, Անդրկասպյան շրջաններ և նույնիսկ Սիբիր:

¹⁵ **Տեր-Յակովբեանց Յ.**, Մխալ ճանապարհ//«Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1911, N 12, 17 փետրվարի, էջ 1:

¹⁶ ԱՄՆ-ում մեկ անձին բաժին ընկնող տարեկան միջին եկամուտը 1910թ. դրությամբ կազմում էր 346ռ., Անգլիայում՝ 273ռ., Գերմանիայում՝ 184ռ., Բուլղարիայում՝ 104ռ., Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներում՝ 84ռ. (Մանրամասն տե՛ս **Տեր-Յակովբեան Յ.**, Ալեքսանդրապոլի գաւառի տնտեսական վիճակը//«Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 75, 2 հոկտեմբերի, էջ 2):

¹⁷ **Տեր-Մելիքիսեդէկեան Սարիբեգ.** Դէպի Ամերիկա//«Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1913, N 65, 24 մարտի, էջ 2:

¹⁸ **Գիւղ քահանա,** Նոր հոսանք դէպի Ամերիկա//«Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1913, N 9, 24 մարտի, էջ 3:

¹⁹ **Ատրպէտ,** Գաղթը//«Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1911, N 6, 28 յունւարի, էջ 1:

Նոր երևույթ չէր շիրակցու համար նաև արտագնա աշխատանք կոչվածը: Պանդխտության ցուպին նա դիմեց XIXդ. 80-ական թվականների սկզբներից: Գավառի հարավային գյուղերից, իրենց սայլերով գնում էին հիմնականում Երևան ու Կարս՝ երկար ժամանակով աշխատելու: XXդ. սկզբին, պայմանավորված պարբերաբար կրկնվող անբերրիությամբ և գյուղատնտեսական ապրանքների թանկությամբ, արտագնա աշխատանքի մեկնողների թիվն առավել մեծ մասշտաբներ ընդունեց: «1906-1910 թվերին շիրակցիներն այնքան շատ էին Երևանում, որ տեղացիները ուղղակի հոգնել էին «անօթի շորագեւալցիների» ձեռքից, գրում է «Ախուրեան»-ը, -սրանք ցերեկը աշխատում էին դուրսը, իսկ աշնան ցուրտ գիշերները իրանց յոգնած ու ջարդած մարմինն հանգստութիւն էին տալիս Երևանցիների տների բակերում (չարդաղներում), դուրսը, ուր ոչ տաք թոնիր էր լինում և ոչ էլ փափուկ անկողին»²⁰:

Արտագնա աշխատանքի ամենատարածված ձևը քաղն էր: Հունիսից մինչև հոկտեմբեր Երևանի, Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի նահանգների տարբեր գյուղերում կարելի էր հանդիպել հարյուրավոր շիրակցի երիտասարդների, որոնք «խմբերով գերանդիներն ուսերին անցնում են գիւղից-գիւղ, կատակներ անելով, առոյգ, զւարթ, իսկ վերադարձին շատերը թոյլ, դալկացած, տենդով բռնած՝ ամիսներով գերի են դառնում դողերօցքին»²¹:

XXդ. սկզբին կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն ու բանվոր դասակարգի ձևավորումը շիրակցու համար արտագնացության նոր հորիզոններ բացեցին՝ Նովոռոսիյսկ, Տուապսե, Գելենջիկ, Սուխում, Կավկասկ, Արմավիր և այլուր: Շատ էին հատկապես Բաքու մեկնողները: «Տեղի նաֆթ աշխարհը իր մագուտի հորերով ու զաւօղներով... գրաւել էր Շիրակեցի բանուորին, արհեստաւորին ու ինտելլիգենտ դասին, թէ՛ գիւղերից, և թէ՛ Ալեքսանդրապօլ քաղաքից», - վկայում է «Ախուրեան»-ը²²:

Սոտավորապես նույն տարիներին սկսվեց նաև շիրակցիների հոսքը դեպի Ամերիկա: Այդ երկրի մասին տեղեկությունները տարածվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառ արտաքսված ռուս աղանդավորներից, ովքեր XIX դարավերջին գաղթեցին Կանադա (Վինիպեգ) և Միացյալ Նահանգներ (Լոս Անջելես), ապա մտերիմներին ուղարկած հուսադրող նամակներով հորդորեցին վերջիններիս հետևել իրենց օրինակին²³: Հայաբնակ առաջին գյուղը, որ զանգվածաբար անցավ ԱՄՆ, Կարսից հարավ-արևելք ընկած Կարակալան էր: 1877-1878թթ. ռուս-

²⁰ Գիւղ քահանա, Նոր հոսանք դեպի Ամերիկա/«Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապօլ, 1913, N 9, 24 մարտի, էջ 3:

²¹ Նույնը:

²² Նույնը:

²³ Mirak R., Torn Between Two Land. Armenians in America, 1890 to World War I. Cambridge, 1983, p. 49.

թուրքական պատերազմից հետո հիմնված գյուղը բնակեցված էր Ալեքսանդրապոլից և հարակից գյուղերից գաղթած բողոքական հայերով, և ըստ Ս. Գալոյանի՝ հենց «կրօնն էլ եղավ պառճառը, որ նրանք գաղթեն դեպի Ամերիկա, որովհետև այդ կրօնը նոր էր Հայաստանում եւ պետութեան կողմից հալածուում էր»²⁴: Առաջինը՝ 1904թ. գաղթեց Մուշեղյանների գերդաստանը, ապա նաև՝ համագյուղացիները:

Ալեքսանդրապոլի գավառից ԱՄՆ անցած առաջին հայը դազարապատցի Բագրատ Հարությունյանն էր, որ, հետևելով իր մորեղբայրներին՝ Մուշեղյաններին, ծնողներից գաղտնի հեռացավ տնից և մի քանի ամիս անց հայտնվեց Լոս Անջելեսում: «Սրանից էլ սկսեց Շիրակի բոլոր գիւղերի երիտասարդութեան շարանը դեպի Ամերիկա», - գրում է Ս. Գալոյանը²⁵: Ղազարապատից «Ամերիկյան տենդը» անցավ Բաբոլի, ապա տարածվեց ողջ գավառով մեկ: Այնպես որ արդեն 1908-1909թթ. Ալեքսանդրապոլից, Խլի Ղարաքիլիսայից, Տավշանդշլաղից, Սվանվերդիից, Ղազարապատից, Բաբոլիից, Թալիբօղլիից, Իմիրխանից, Բաշգյուղից, Ղութնիղըշլաղից, Հոռոմից կամ Ալիխանից գաղթածների կարելի էր հանդիպել Բոստոնում, Չիկագոյում, Ֆրեզնոյում, Ֆիլադելֆիայում, Ռիվերսայդում և այլուր: Ցավոք, ո՛չ ժամանակի պարբերական մամուլի էջերում, ո՛չ էլ Հայաստանի ազգային արխիվի համապատասխան ֆոնդերում մեզ չհաջողվեց վիճակագրական տեղեկություններ գտնել գաղթածների ընդհանուր թվի մասին²⁶:

Հատկապես մեծ էր շիրակցիների թիվը Լոս Անջելեսում: Տեղավորվելով Բոյլ-Հայթս թաղամասում՝ առաջին գաղթականները հիմնականում զբաղվում էին մանրածախ առևտրով ու աղբահանությամբ («րըբիշ»): Ընդ որում, առավել հարգված էր վերջին զբաղմունքը, որի մենաշնորհը նրանք համառ պայքարում խլեցին մեքսիկացիներից, սևամորթներից, իռլանդացիներից ու իտալացիներից: Ժամանակակիցների հաշվումներով՝ ոլորտում զբաղված էին շուրջ 200 շիրակցիներ (100 կառք): Պայմանավորվելով բնակելի տների և խանութների սեփականատերերի հետ՝ սրանք հավաքված աղբն ամեն օր դուրս էին բերում քաղաքից և հատուկ պաշտոնյայի ներկայությամբ այրում: Իսկ եթե որևէ մեկը որոշում էր

²⁴ **Գալոյան Ս.**, Շիրակի հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լոս Անջելես, Կալիֆորնիա, 1950, էջ 65:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 77:

²⁶ Շիրակցիների երկրորդ մեծ գաղթը դեպի ԱՄՆ սկսվեց 1921թ. և շարունակվեց մինչև 1923թ.: Աշխարհամարտի տարիներին ԱՄՆ-ում մնացած երիտասարդները տեղավորվեցին և քաղաքացիություն ստացան, իսկ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո բոլոր ջանքերը գործադրեցին իրենց հարազատներին ևս ԱՄՆ տեղափոխելու համար:

«գործից» հեռանալ, ապա իր կառքը, ձիերը և հաճախորդներին որոշակի դրամական փոխհատուցման դիմաց «փոխանցում էր» մեկ ուրիշին²⁷:

Իրենց անձնուրաց աշխատանքի շնորհիվ շատերը ոչ միայն արժանացան տեղական իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքին, այլև հարստացան ու ընդլայնեցին «գործը»՝ հաջողությամբ մրցակցելով այլազգերի հետ: Օրինակ՝ ալեքսանդրապոլցի Ջ. Աղաջանյանն իր ընկերության մասնաճյուղերը հիմնեց Սանտա Աննայում, Ման Փեդրոյում, Ուիլմինգթոնում, Մանտա Մարիայում և այլուր:

Այդուհանդերձ, շիրակցիների «հաջողություններն» աղբահանության ոլորտում միանշանակ չընդունվեցին Լոս Անջելեսի հայության շրջանում: Օրինակ՝ նույն քաղաքում ապրող արևմտահայերը, որ գերազանցապես առևտրականներ էին, նորեկների այս նախասիրության նկատմամբ արգահատելի վերաբերմունք ունեին՝ գտնելով, որ «զիբիլճին» վարկաբեկում է հայի անունը:

Շիրակցիների հոսքն «Ավետյաց երկիր» հատկապես մեծ մասշտաբներ ընդունեց 1910-1914 թթ.: Գաղթելու ձգտումից նրանց հետ չպահեցին նույնիսկ ԱՄՆ-ում պարբերաբար կրկնվող տնտեսական ճգնաժամերի ու գործազրկության բարձր մակարդակի մասին մամուլում տարածված լուրերը: Օրինակ՝ «Գաւառի ձայն»-ն իր ընթերցողին տեղեկացնում էր, որ 1913թ.՝ դեմոկրատների իշխանության գալուց հետո, մեծ գործարանատերերն ի նշան բողոքի զանգվածաբար փակել էին գործարանները՝ միլիոնավոր բանվորների մատնելով աղքատության: Տնտեսական ճգնաժամի պատճառով միայն Չիկագոյում 1914թ. փետրվար ամսի դրությամբ գործազուրկների թիվը հասել էր 300.000-ի: Նյու Յորքում այդ թիվը կրկնակի մեծ էր: Պարբերականի կարծիքով՝ աղաղակող այս փաստերը պիտի ստիպեին հայերին դադարեցնել կորստաբեր գաղթը, պիտի ստիպեին հասկանալ, որ «Ամերիկան առաջւանը չէ»²⁸: Բայց, ապարդյուն: Ըստ մեր ունեցած տվյալների՝ 1913-1914թթ. նորեկների թիվը նվազելու փոխարեն եռապատկվեց: Օրինակ՝ Լոս Անջելեսում շիրակցիների թիվը հասավ 1351-ի²⁹:

Տեղական լեզվին ու սովորություններին անծանոթ, նյութական միջոցներից և որևէ գործ ձեռնարկելու ընդունակություններից զուրկ շիրակցին այժմ ստիպված էր ցածր վարձատրությամբ կատարել ամերիկացու համար անհրա-

²⁷ XXդ. սկզբին «րբբիշի» գործ սկսելու համար անհրաժեշտ էր 250-300 դոլար (մոտ 500-600ռ.), և շատերը մի քանի տարի աշխատում էին գործարաններում այդ գումարը հավաքելու համար: Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին այդ թիվը հասավ 1500 դոլարի (Մանրամասն տե՛ս **Remmius**, Ամերիկեան նամակներ//«Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1914, N 63, 23 մարտի, էջ 3):

²⁸ Մի գաղթեք Ամերիկա//«Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 23, 6 մարտի, էջ 1:

²⁹ **Remmius**, Ամերիկեան նամակներ, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1914, N 63, 23 մարտի, էջ 3:

պույր աշխատանք Միսսուրի նահանգի Իսթ Սենթ Լուիսի պողպատի գործարաններում, Մինեսոտայի Սենթ Փոլ քաղաքի երկաթուղու շինարարության վրա, Ռոդ Այլենդի հանքերում կամ Ռիվերսայդի ցեմենտի գործարանում: Այսինքն՝ աշխատել այնտեղ, ուր ամենից շատ էր սպառվում մարդկային կյանքը, մաշվում ֆիզիկական ուժը, ուր սովորական երևույթ էր ոչ բնական մահը: Երբեմն էլ հացի կարիքը ստիպում էր դիմել շտրեյբրեխության՝ փոխարինել գործադուլավոր բանվորներին, ինչը մեծ թշնամանքի տեղիք էր տալիս տեղացիների մոտ³⁰:

Հատկապես ծանր էր Ռիվերսայդի ցեմենտի գործարանում աշխատող 300 դուգքյանդցիների վիճակը, որ ստիպված էին փոշու և թունավոր օդի պայմաններում 94 փաունդ (43կգ) կշռող ցեմենտով բեռնված պարկեր տեղափոխել: Բազմաթիվ հայերի համար «կենդանի մահ» էր նաև Ռոդ Այլենդի ածխահանքերի և ներկի գործարանների խոնավ ու քիմիական նյութերով հագեցած օդում աշխատելը:

1903թ. յունւարից մինչև 1914թ. փետրւարի 9 Ամերիկայի զանազան նահանգներում սպանւած եւ վիրաւորւած կովկասահայերը³¹

N	ծննդավայրը	անձը	դէպքի վայրը	տարեթիվը	դէպքը	վնասի փոխհատուցում
1.	Տավշաղշլաղ	Հակոբ	Լիբավայից -Նյու Յորք	1913 հունվար	Կովի է բռնվել նավաստիների հետ, նետվել օվկիանոսն ու յետդվել	
2.	Բողազքեսան	Երանոս Մուրադյան	Չիկագո	1913թ. փետրվար	Գործարանում վթարի պատճառով կորցրել է ոտքը	
3.	Ղափի	Կարապետ Առուշանյան	Սենթ Լուիս	1913թ. փետրվար	Գործարանում կոտրել է ոտքը	Ստացել է 400 դոլար փոխհատուցում
4.	Բաբոլի	Հարություն Հակոբյան	Լոս Անջելես	1913թ. փետրվար	Գործարանում կորցրել է ձեռքի մատը	
5.	Արթիկ	Ստեփան Գրիգորյան	Նևադա	1913թ. փետրվար	Թունելի շինարարության ժամանակ դարձել է փլուզման զոհ	
6.	Փիրթիքեան	Մկրտիչ Գրիգորյան	Լոս Անջելես	1913թ. մարտի 7	Գործարանում կուրացել է մեկ այքից	
7.	Բողազքեսան	Գրիգոր Դանիելյան	Սենտ Լուիս	1913թ. ապրիլ	Երկաթի գործարանում կորցրել է ոտքի մատները	Ստացել է 275 դոլար փոխհատուցում

³⁰ **Մուշեղ եպիսկոպոս**, Ամերիկահայ տարեցոյքը, Ա տարի, 1912, Պոստոն, էջ 194:

³¹ **Մշ.**, 1903թ. յունւարից մինչև 1914թ. փետրւարի 9 Ամերիկայի զանազան նահանգներում սպանւած եւ վիրաւորւած կովկասահայերը//«Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 16, 29 ապրիլի, էջ 2-3:

Արմեն Հայրապետյան

8.	Արթիկ	Անհայտ	Չիկագո	1913թ. ապրիլ	Անհայտ պայմաններում սպանվել է երկաթի գործարանում	
9.	Մուլա Գյոկչա	Խաչիկ Պոզիկյան	Լոս Անջելես	1913թ. ապրիլ	Դիակը հայտնաբերվել է Լոս Անջելեսի մոտ	
10.	Տավշաղշլաղ	Անհայտ	Ռիվերսայդ	1913թ. ապրիլ	Անհայտ պայմաններում մահացել է էլեկտրական սարքավորումների գործարանում	
11.	Փիրթիքեան	Մատթեոս Մուրադխանյան	Լոս Անջելես	1913թ. մայիսի	Հրազենային վնասվածք է ստացել	
12.	Տավշաղշլաղ	Գեղամ Զաքարյան	Բիվերսայդ	1913թ. հուլիս	Սպանվել է հրազենային կրակոցից	
13.	Հաջինազար	Անհայտ	Չիկագո	1913թ. հուլիս	Մահացել է երկաթի գործարանում պայթյունի հետևանքով	
14.	Ալեքսանդրապոլ	Անհայտ	Լոս Անջելես	1913թ. օգոստոս	Գործարանում կորցրել է ձեռքի մատները	
15.	Թոմարտաշ	Վաղարշակ Նիկոլյան	Բուենոս Այրես	1913թ. օգոստոս	Սպանվել է անհայտ պայմաններում	
16.	Տավշաղշլաղ	Հովիկ	Բուենոս Այրես	1913թ. սեպտեմբեր	Սպանվել է անհայտ պայմաններում	
17.	Սվանվերդի	Արմենակ Հակոբյան	Լոս Անջելես	1913թ. հոկտեմբեր	Գործարանում ստացել է ողնաշարի կոտրվածք	Ստացել է 200 դոլար փոխհատուցում
18.	Ղութնիդշլաղ	Գեղամ Հարությունյան	Չիկագո	1913թ. հոկտեմբեր	Դարձել է երկաթուղային վթարի զոհ	
19.	Եգանլար	Արշակ Գևորգյան	Լոս Անջելես	1913թ. հոկտեմբեր	Ստացել է գանգի մեխանիկական վնասվածք	Ստացել է 1000 դոլար փոխհատուցում
20.	Արթիկ	Սմբատ Տոնակալյան	Չիկագո	1913թ. դեկտեմբեր	Երկաթի գործարանում կորցրել է ոտքերը	
21.	Արթիկ	Ներսես Փինթյան	Չիկագո	1913թ. դեկտեմբեր	Երկաթի գործարանում կոտրել է ոտքը	
22.	Տավշաղշլաղ	Հովհաննես Տոնոյան	Ռիվերսայդ	1914թ. փետրվարի 20	Գործարանում կորցրել է աջ ձեռքի մատները	

Համընդհանուր գործազրկության պայմաններում շիրակցիներին հաջողվում էր գերազանցապես կաշառքի միջոցով մշտական աշխատանք գտնել նույնիսկ արդյունաբերական խոշոր գործարաններից զուրկ Լոս Անջելեսում: «Շիրակցիները առաջին գործաւոր տարրն էին, որ ստեղծեցին գործարանների վերակացուներին կաշառելու աղտոտ սովորութիւնը, -գրել է «Մշակ»-ը,-տալիս էին օղի, սիգար, ժամացոյց, դրամ, շատ տեղերում 20-30 դոլար ուտեցնելով կարողանում էին գործ առնել»³²:

Ի դեպ, կաշառատվության արատավոր երևույթը շուտով վերածվեց համընդհանուր ախտի՝ ամենուրեք հայերի դեմ հանելով այլազգի բանվորներին:

Մշտական աշխատանքով ապահովված շիրակցիների թիվը

*Լոս Անջելեսում 1914թ. դրությամբ*³³

<i>N</i>	<i>ոլորտը</i>	<i>գբաղվածների թիվ</i>	<i>N</i>	<i>ոլորտը</i>	<i>գբաղվածների թիվ</i>
1.	աղբահանություն	200 մարդ	10.	հավաքարար	5 մարդ
2.	ցեմենտի գործարան	200 մարդ	11.	լվացարար	12 մարդ
3.	մետաղաձուլարան	180 մարդ	12.	դերձակ	6 մարդ
4.	ապակու գործարան	30 մարդ	13.	կոշկակար	3 մարդ
5.	թղթի գործարան	25 մարդ	14.	մանրավաճառ	11 մարդ
6.	կաշվի գործարան	35 մարդ	15.	ժամագործ	1 մարդ
7.	փայտամշակում	15 մարդ	16.	հացագործ	5 մարդ
8.	կառնապան	18 մարդ	17.	դարբին	2 մարդ
9.	դռնապահ	3 մարդ			
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	751 մարդ				

Ժամանակի առաջադեմ մտավորականությունը դեմ էր Մայր հայրենիքից երիտասարդ ուժերի արտահոսքին: «Գաւառի ձայն», «Ախուրեան», «Արագած», «Արեւ», «Ժայռ», «Մշակ», «Հորիզոն» և այլ պարբերականների էջերից առանձին հոդվածներով, թղթակցություններով ու խմբագրականներով նրանք բազմիցս անդրադարձել են Շիրակի դաշտից դեպի Ամերիկա սկսված արտագաղթի խնդրին, ներկայացնելով արտագնա աշխատանքի մեկնելու կորստաբերությունը՝ փորձել են հետ պահել գյուղացուն այդ կործանարար քայլից, լուսաբանել են Ամերիկայում առկա տնտեսական խնդիրներն ու այդ երկրում հայտնված հայության վիճակը, սթափվելու կոչ են արել երևակայական խոստումներով հափշտակված ժողովրդին: «Հայ գիւղացի, Ամերիկայից եկած դոլլարները չեն, որ պետք է բարելաւեն քո դրութիւնը,-գրել է «Գաւառի ձայնը»,-անձայր կարիքի առաջ դրանք կհալւեն, որպէս ձիւնը արևի տաքութիւնից»³⁴:

³² Մշ., նշվ. աշխ., էջ 2-3:

³³ Remmius, Ամերիկեան նամակներ, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1914, N 63, 23 մարտի, էջ 3:

³⁴ Սխալ ճանապարհ//«Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 9, 17 յունւարի, էջ 2:

Մամուլը ներկայացրել է նաև արտագաղթը խթանող հիմնական պատճառները. ծայրահեղ աղքատություն՝ պայմանավորված սակավահողությամբ և գյուղատնտեսության հետամնացությամբ: «Ալեքսանդրապոլի գաւառացին, եթէ նոյն իսկ ուզենա էլ անկարող է երկրագործութիւնից հնարաւոր չափով օգտուել և հողի տւածով բաւականանալ,-համոզված էր Հ. Տեր Հակոբյանը,-որովհետև նա սօգէտ է, անձանօթ գոյութեան կռիւ համար գիտութեան ընծայած զենքերին, չգիտէ հողի մշակութեան ու շահագործման աւելի արդիւնաւոր միջոցներ քան այն, ինչ որ ժառանգել է դէռ նախապատմական ժամանակներից»³⁵:

Ի դեպ, Հ. Տեր Հակոբյանը համոզված էր, որ տնտեսականից գատ՝ կար մեկ այլ պատճառ ևս, որ շիրակցուն ստիպում էր գաղթել: «Մեր գիւղացի ժողովուրդը կամաց-կամաց սկսում է դուրս գալ իր նախկին խաւար վիճակից,-գրել է նա,-այդ յառաջադիմութեան հետ միասին աւելանում են նաև նրա կենսական պահանջները, որոնց այլևս բաւարարութիւն տալ չեն կարողանում հողի ներկայ նահապետական ձևի մշակութիւնից ստացւած արդիւնքը»³⁶:

Վերջապէս, հողագուրկ և պարտքերի մեջ թաղված գյուղացու վրա մոգական ազդեցություն էին թողնում «Նոր Աշխարհից» վերադարձածների պատմությունները օվկիանոսից այն կողմ իրենց սպասող հրաշքների մասին: Ցավոք, ոչ մեկը գործնականում չփորձեց ստուգել այդ լուրերի իսկությունը: Այնպէս որ նույնիսկ Հ. Թումանյանն էր հավատացած, որ բանվորն ԱՄՆ-ում լրդում է մեղր ու կարագի մեջ, ստանում 28 ռուբլի օրավարձ ու ապրում 4-8 սենյականոց բնակարանում³⁷:

Շիրակից գյուղական ազգաբնակչության արտագաղթը հանգեցրեց լրջագույն տնտեսական խնդիրների: Ամերիկյան ոսկով հարստանալու սին հույսերով կուրացած գյուղացին 300-400 ռուբլի ճանապարհածախսը հայթայթելու համար նախ վաճառում էր իր անասուններն ու հողը, ապա դժոխային՝ 40 կամ 50%-ով պարտք վերցնում վաշխառուներից՝ հույս ունենալով, թէ տեղ հասնելուց 2-3 ամիս անց կկարողանա այն վերադարձնել: Փաստորեն, դէռ Ամերիկա չհասած, նա վերջնականորեն քայքայում էր իր՝ առանց այն էլ անմխիթար վիճակում գտնվող տնտեսությունը և հայտնվում հսկայական պարտքերի տակ: Եվ նույնիսկ այդպիսի զրկանքներից հետո խիստ կասկածելի էր, թէ արդյո՞ք նրան կհա-

³⁵ **Տեր-Յակովբեան Յ.**, Ալեքսանդրապոլի գաւառի տնտեսական վիճակը//«Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1910, N 75, 2 հոկտեմբերի, էջ 1-2:

³⁶ **Տեր-Յակովբեան Յ.**, Սիւսլ ճանապարհ//«Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1911, N 12, 17 փետրվարի, էջ 2:

³⁷ **Թումանյան Յովհ.**, Մեծ տօնը և հայ ուսուցիչն ու գրողը//«Հորիզոն» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1913, N 230, 13 հոկտեմբերի, էջ 1: **Վրացեան Ս.**, Ամերիկեան կարկանդակները. Տնտեսական կեանքն ու քաղաքական կուսակցութիւնները//«Հորիզոն» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1914, N 33, 13 փետրարի, էջ 2:

ջողվի ափ իջնել «Ավետյաց երկրում»: Ներգաղթի աճող տեմպերը սահմանափակելու նպատակով ամերիկյան իշխանությունները, 1911 թ. սկսած, նավամատույցներում բացեցին գաղթականների ընդունման կետեր, որոնցում յուրաքանչյուր նորեկ ենթարկվում էր բժշկական մանրագնին քննության: Անառակները, հանցագործները, հիվանդություն կամ ֆիզիկական արատ ունեցողները (տհաս, հոգեկան հիվանդ, կույր, անդամալույծ) զրկվում էին երկիր մուտք գործելու իրավունքից: Արգելվում էր սահմանը հատել նաև այն անձանց, ովքեր ԱՄՆ էին ժամանում գաղտնի պայմանավորվածությամբ կամ էմիսարների միջոցով: Օրինակ՝ Պորտլանդում ափ իջած 44 դարաքիլիսեցիների, որ շարունակելու էին ճանապարհը դեպի Չիկագո, արգելվեց մուտքն ԱՄՆ, որովհետև խուզարկությամբ նրանց մոտ հայտնաբերվեցին միևնույն ձեռագրով գրված նամակներ՝ ուղղված Չիկագոյի տարբեր բնակիչներին: Դա թույլ տվեց իշխանություններին մտածել, թե բոլորը գնում են միևնույն մարդու մոտ: Մեկ այլ դեպքում արգելվեց 17 սոցյալիստների մուտքը ԱՄՆ, որովհետև պարզվեց, որ «նրանց մօտ (Հայաստան-Ա.Հ.) է գնացել Ամերիկա եղած իրանց երկրացին և խորհուրդ տվել, թե ինչպես գնալ Ամերիկա և գործ ստանալ Բիվերգայդի ցեմենտի գաւօղում»³⁸:

Արգելվում էր սահմանը հատել նաև այն անձանց, որոնց իշխանությունները կկասկածեին մուրացկանության մեջ: Ինչպես գիտենք, ճանապարհաձախսը հոգալու համար արտագնա աշխատանքի մեկնողները վաշխատուններից գումար էին վերցնում, որը բավարարում էր մինչև ԱՄՆ: Մուտքի արտոնագիր ստացածների հիմնական մասն այնուհետև ճանապարհը շարունակում էր ոտքով՝ թափառելով քաղաքից քաղաք և հաճախ մուրացկանություն անելով: Այս երևույթը վերացնելու նպատակով ԱՄՆ իշխանությունները 1911թ. սկսած աշխատանքային միգրանտներին պարտադրեցին տեղաշարժվել բացառապես երկաթուղով: Ընդ որում, բացի երկաթուղու վարձից, նրանք պարտավոր էին իրենց մոտ մշտապես ունենալ նվազագույնը 50ո.: Այդ մասին առաջին անգամ բարձրաձայնեցին հենց արտագնա աշխատանքի մեկնածները՝ «Ախուրեան» պարբերականի էջերում. «Մենք Կալիստոն եկանք չորս հարիւր հոգով, որից 60-ը շիրակցի հայեր էինք: Կամիսիան բոլորիս քննեց, ապա... 60 հայերիս պահեցին շոգենալի մեջ: Մեզ բացատրեցին, որ թոյլ չեն տալիս գնալու, որովհետև մենք էժան գնով աշխատելով, տեղական ժողովրդի գործը ձեռքից կը խլենք և յետոյ այստեղի կանոններով բացի երկաթուղու վարձը, 50ո. էլ աւելի մարդ փող պիտի ունենայ, որ կարողանայ գնալ»³⁹:

³⁸ Մ. Տ., Ամերիկա գնացողներին//«Արագած», Ալեքսանդրապոլ, 1912, N 18, 1 մարտի, էջ 2:

³⁹ Լրատու, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1911, N 7, 30 յունւարի, էջ 4:

Շատ հաճախ գաղթականներին նույնիսկ չէր հաջողվում ԱՄՆ հասնել: Նման մի դեպքի անդրադարձել է Գևորգ Մեջլումյանցը՝ «Ժայռ» պարբերականի էջերում հրապարակելով նամակը 100 շիրակցիների, որոնք 1911թ. հունվարի 30-ին հասել էին Գերմանիայի Բրեմեն քաղաք և գնացքից դուրս գալուց անմիջապես հետո ձերբակալվել: Ըստ հողվածագրի՝ քաղաքային իշխանությունները հայերին մեկ օր պահել էին բանտում, ապա տեղեկացնելով, որ ԱՄՆ-ը գաղթականների համար սահմանը փակել է, պահանջել էին իրենց ծախսով անհապաղ վերադառնալ հայրենիք⁴⁰:

Աննախանձելի էր նաև այն պանդուխտների վիճակը, ում այնուամենայնիվ հաջողվում էր «Նոր Աշխարհում» հաստատվել: Ժամանակի պարբերական մամուլի էջերում կարելի է գտնել հուսահատության եզրին հասած պանդուխտների տասնյակ նամակներ, որոնցում վերջիններս գթություն և հայրենիք վերադառնալու համար ճանապարհաձախս էին աղերսում՝ նկարագրելով այն աղետալի կացությունը, որում հայտնվել էին: «Գործ չկայ, օրերով պարապ ենք մնում, մի օր աշխատում ենք և այդ փողով դժարութեամբ միայն կարողանում ենք կերակրել: Որպեսզի աշխատանք գտնենք, վազում ենք մի քաղաքից միւր: Փող չունենք հաւաքած, որ պարզերես հայրենիք վերադառնանք», - «Գաւառի ձայն»-ի էջերում գրում էր շիրակցի հեռավոր Ամերիկայից: Մեկ ուրիշն ավելացնում էր. «Մեզ գրում էին, թէ քո քեֆին կաշխատես օրական 8 ժամ, ես գնացի և տեսայ 10-ից և 12-ից ոչ պակաս: Շատ օրեր ճաշ չենք ունենում, իսկ առաւօտներին բաւականանում ենք միայն անհամ սուրճով»⁴¹:

Ցանկանալով հետ պահել հայրենակիցներին գաղթելու կորստաբեր քայլից՝ «Գաւառի ձայն»-ը հրապարակում էր նաև պանդխտությունից վերադարձածների հիշողությունները. «Ես աշխատում էի ցեմենտի գործարանում, -պատմում է մի դուզբյանդից, - առաւօտեան ժամը 8-ից սկսում էր գործը, ճաշին մի ժամ հանգըստանում էինք ու էլի սկսում մինչև երեկոյ: Աշխատանքը շատ դժար էր, կարելի է ասել անտանելի: Ամբողջ օրը ցեմենտի փոշու մէջ էինք... , բերաններս ու քթերս լցում էր փոշին և մենք ամեն անգամ դուրս էինք քաշում ցեմենտի կոշտացած կտորները... , ես դեղնել ու նիհարացել էի: Գործարանից դուս գալուց յետոյ այլևս տեղ չը գտայ, որ կարողանայի աշխատել: Ես բերանիս հացը կտրում տուն էի ուղարկում, որ հոգսերը հոգան, բայց մեր տանը մտածում էին, թէ...

⁴⁰ Մեջլումյանց Գևորգ, Գաղթականի յուշերից//«Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1911, N 11, 12 փետրվարի, էջ 1:

⁴¹ Հմայք-անուշ, Բանտրների դրութիւնը Ամերիկայում//«Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 9, 17 յունւարի, էջ 3:

ձեռքերս գրպաններումս դրած, ուտում խմում, ման եմ գալիս, ու սկսել էին նոր պարտքեր անել»⁴²:

Ամեն գնով շիրակցուն դարիբության կորստաբեր քայլից հետ պահելու հույսով՝ մամուլը նույնիսկ դիմեց XXդ. սկզբի համար աննախադեպ քայլի. մուտք գործեց գյուղացու անձնական կյանք, փորձեց բացատրել, որ պանդխտությունը պատճառ է դարձել սեռավարակային հիվանդությունների տարածման: «Ցաւը այնքան մեծ չէր լինի, - գրում է «Գաւառի ձայն»-ը, - եթէ այդ ախտերը մնային միայն գաղթականի մէջ, սակայն այդպէս չէր»⁴³: Արտագնա աշխատանքից վերադարձած երիտասարդն «առանց բժշկական քննութեան» ամուսնանում էր ու սեռական ճանապարհով հիվանդությունը փոխանցում կնոջը, իսկ սրա միջոցով՝ նաև երեխաներին:

Դարասկզբին մեծ տարածում ստացած այդ ախտն ուղղակի չարիք դարձավ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական ավանդապահ ազգաբնակչության համար՝ վտանգելով ամբողջ սերունդների գոյությունն ու հանգեցնելով լրջագույն բարոյահոգեբանական բարդությունների:

Եզրահանգում. Ամփոփելով XXդ. սկզբին Արևելյան Շիրակից դեպի ԱՄՆ սկսված միգրացիոն գործընթացների համառոտ քննությունը՝ նշենք հետևյալը. Առաջին շիրակցին օվկիանոսը հատեց 1904թ., իսկ արդեն 1910-1914 թվականներին պանդխտությունը զանգվածային մասշտաբներ ընդունեց: Հայրենի գավառից հեռանալու հիմնական պատճառը տնտեսական ողորմելի վիճակն էր, որ ստիպում էր պարտքերի մէջ թաղված գյուղացուն թողնել ընտանիքը և ուղևորվել Ամերիկա, ուր տեղական լեզվին, օրենքներին ու սովորություններին անձանոթ՝ նա պիտի ցածր վարձատրությամբ կատարեր ամերիկացու համար անհրապույր աշխատանք պողպատի կամ ցեմենտի գործարաններում, երկաթուղու շինարարության վրա կամ հանքերում:

Ժամանակի առաջադեմ մտավորականությունը փորձեց հետ պահել գյուղացուն պանդխտության կործանարար քայլից, պարբերական մամուլի էջերում լուսաբանեց ԱՄՆ-ում առկա տնտեսական խնդիրներն ու այնտեղ հայտնված հայության վիճակը, սթափվելու կոչ արեց երևակայական խոստումներով հափշտակված ժողովրդին: Սակայն, ապարդյուն: Տարբեր հաշվումներով՝ 1908-1914թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապոլից ու հարակից գյուղերից ԱՄՆ գաղթեց

⁴² **Տէր-Միքայէլեան**, Գաղթի մասին//«Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 13, 30 յունւարի, էջ 2:

⁴³ **Մէջումեան Ջ.**, Փոքր Պարնի գիւղ//«Գաւառի ձայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 18, 16 փետրւարի, էջ 3:

մոտ 2500 հոգի: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արտահոսքը գրեթե դադարեց: Այն վերսկսվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկումից հետո և շարունակվեց մինչև 1923թ.: Ընդ որում, եթե 1908-1914թթ. գաղթողներն աշխատանքային միգրանտներ էին, որոնք դրամ վաստակելուց հետո որպես կանոն վերադառնում էին հայրենիք, ապա 1921-1923թթ. գաղթն ունեցավ շատ ցավալի հետևանքներ: Աշխարհամարտի տարիներին ԱՄՆ-ում մնացած երիտասարդները տեղավորվեցին և քաղաքացիություն ստացան, իսկ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո այլևս հայրենիք վերադառնալ չցանկացան: Փոխարենը նրանք բոլոր ջանքերը գործադրեցին իրենց հարազատներին ևս ԱՄՆ տեղափոխելու համար:

ШИРАКЦЫ В АМЕРИКЕ В НАЧАЛЕ XXв.: ТРУДОВЫЕ МИГРАНТЫ ИЛИ ЭМИГРАНТЫ ?

Այրապետյան Ա. Ս.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Александрополь, мигранты, Америка, Казарпат, Ширак, Риверсайдский цементный завод, мусор.*

По данным Иммиграционного комитета США, первый трудящийся-мигрант из Ширака прибыл в Соединенные Штаты в 1904 году., а уже в 1910–1914 гг. эмиграция приобрела массовый характер. Основной причиной бегства из родного уезда была плачевная экономическая ситуация, которая и заставила обремененного долгами крестьянина, покинуть семью и уехать в Америку. В «Новом Свете» уроженец Ширака, незнакомый с местным языком, законами и обычаями, должен был работать на низкооплачиваемой и непривлекательной для американца работе на сталелитейном заводе в Восточном Сент-Луисе, в шахтах Род-Айленда или на Риверсайдском цементном заводе.

Прогрессивная интеллигенция того времени пыталась остановить миграцию. На страницах периодической печати она освещала экономические проблемы в США и положение армян появившихся там, призывая к трезвости очарованных обещаниями людей. Все же зря. По разным подсчетам, из Александрополя и окрестных деревень в 1908–1914 гг. в Соединенные Штаты имигрировали около 2500 человек.

Во время Первой мировой войны имиграция практически прекратилась. С новой силой она возобновилась в 1918г. (после падения Республики Армения), и продолжалась до 1923 года. Более того, в 1908–1914 гг. эмигрантами были трудовые мигранты, которые, зарабатывая деньги, обычно возвращались на родину, а имиграция 1921–1923 гг. имела очень болезненные последствия. Во время Первой мировой войны оставшиеся в Соединенных Штатах молодые люди, получили политическое гражданство и обосновались, а после установления Советской власти в Армении они привезли сюда своих родственников.

SHIRAK PEOPLE IN THE UNITED STATES OF AMERICA AT THE
BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: LABOUR MIGRANTS OR
EMMIGRANTS ?

Hayrapetyan A. S.

According to the US Immigration Commission, the first labour migrant from Shirak crossed into the United States in 1904, and already in 1910–1914 the outflow reached a massive scale. The main reason for leaving the homeland was the poor economic situation, which forced the indebted villager to leave his family and migrate to America.

Unfamiliar with the local language and customs of the “New World”, a poor Shirak resident now had to do low-paying, unattractive for an American work at the East St. Louis Steel Plant in Missouri, the construction of the St. Paul Railroad in Minnesota, the Rhode Island mines, or the Riverside cement plant.

The progressive intellectuals of the time tried to keep the peasant from the destructive step to migrate, covered in the periodicals the economic problems existing in the United States and the plight of the Armenians who moved there and called for sobriety the people spellbound by imaginary promises. However, it had no result.

According to various estimates, between 1908 and 1914, about 2,500 people migrated to the United States from Alexandrapol and surrounding villages. During the First World War, the outflow almost stopped. It resumed after the fall of the first republic of Armenia and continued until 1923. However, if in 1908-1914 the emigrants were labour migrants who, as a rule, returned to their homeland after earning money, in 1921-1923 the migration had very painful consequences. In 1914-1918 the youth that had moved to the US, settled in there receiving citizenship, and after the establishment of Soviet rule in Armenia, they made every effort to move their relatives too to the United States.

References

1. **Atrpet** Gaght@//«Akhurean» oratert, Aleksandrapol, 1911, N 6, 28 yunvari (**In Armenian**).
2. **Galoyan S.** Shiraki hayeri gaght@ depi Amerika, Los Anjels, Kalifornia, 1950 (**In Armenian**).
3. Gaxti khndir@ // «Arev» Iragir, Aleksandrapol, 1914, N 5, 1 yunisi (**In Armenian**).

4. **Givxi kahana** Nor hosanq depi Amerika //«Akhurean» oratert, Aleksandrapol, 1913, N 9, 24 marti (**In Armenian**).
5. Hayastani azgayin arkhiv, fond 93, ts'uts'ak 1, gorts 82, 85, 86, 87 (**In Armenian**).
6. **Hmayk-anush** Banvorneri druthyun@ Amerikayum//«Gavari dzayn» Iragir, Aleksandrapol, 1914, N 9, 17 yunvarti (**In Armenian**).
7. **Kurghinean A.** Tghtaktsutivn. Songivrli givgh//«Gavari dzayn» Iragir, Aleksandrapol, 1913, N 5, 29 dektemberi (**In Armenian**).
8. **Lratu**, «Akhurean» oratert, Aleksandrapol, 1911, N 7, 30 yunvarti (**In Armenian**).
9. **Malcom V. M.** The Armenians in America. Boston, Chicago, 1919 (**In English**).
10. «**Ախուրեան**» Pokr Parni givgh // «Gavari dzayn» Iragir, Aleksandrapol, 1914, N 18, 16 petrvari (**In Armenian**).
11. **Mejlumeants Georg** Gaghtakani husheric // «Jayr», Aleksandrapol, 1911, N 11, 12 petrvari (**In Armenian**).
12. **Mirak R.** Torn Between Two Land. Armenians in America, 1890 to World War I. Cambridge, 1983 (**In English**).
13. Mi gaghtheq Amerika // «Gavari dzayn» Iragir, Aleksandrapol, 1914, N 23, 6 marti (**In Armenian**).
14. **Msh.** 1903t. yunvarits minchev 1914t. petrvari 9 Amerikayi zanazan nahangnerum spanvats yev viravorvats kovkasahayer@ // «Akhurean» oratert, Aleksandrapol, 1914, N 16, 29 aprili (**In Armenian**).
15. **M.T.** Amerika gnacoghnerin//«Aragats», Aleksandrapol, 1912, N 18, 1 marti (**In Armenian**).
16. **Mushegh yepiskopos** Amerikahay tarecuyc@, A tari, 1912, Poston (**In Armenian**).
17. Pamyatnaya knijka Erivanskoy gubernii na 1908 god, pod redaktsiyey sekretarya Erivanskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, Chlena Gubernskogo po poselyanskim delam prisustviya V.Ye. Vasileva, izdaniye Erivanskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta, Erivan, 1908, otd. III (**In Russian**).
18. **Paylak** Gaghtakanakan hosanq depi Amerika, «Jayr», Aleksandrapol, 1910, N 79, 17 hoktenber (**In Armenian**).
19. Prostranstvo i naseleniye gubernii i oblastey Kavkazskogo kraya k 1-mu yanvaryu 1914g. (karennoye i vr.-prozhivayushcheye), «Kavkazskiy Kalendar na 1914 god», Tiflis, 1915, otd. II (**In Russian**).
20. **Remmius**, Amerikean namakner // «Mshak» oratert, T'iflis, 1914, N 63, 23 marti (**In Armenian**).
21. Skhal chanaparh // «Gavari dzayn» Iragir, Aleksandrapol, 1914, N 9, 17 yunvarti (**In Armenian**).

22. **Ter-Melikisedekean Saribeg** Depi Amerika // «Mshak» oratert, Tiflis, 1913, N 65, 24 marti (**In Armenian**).
23. **Ter-Mikayean** Gaghti masin // «Gavari dzayn» Iragir, Aleksandrapol, 1914, N 13, 30 yunvari (**In Armenian**).
24. **Ter-Yakovbean Y.** Aleksandrapoli gavarri tntesakan vichak@, «Jayr», Aleksandrapol, 1910, N 75, 2 hoktenberi (**In Armenian**).
25. **Ter-Yakovbeants Y.** Skhal chanaparh, «Jayr», Aleksandrapol, 1911, N 12, 17 petrvari (**In Armenian**).
26. **Tumanean Yovh.** Mets ton@ yev hay usucichn u grogh@ «Horizon» oratert, T'iflis, 1913, N 230, 13 hoktemberi (**In Armenian**).
27. **Vratsean S.** Amerikean karkandakner@. Tntesakan keankn u kaghakakan kusak-cutivnner@, «Horizon» oratert, Tiflis, 1914, N 33, 13 petrvari (**In Armenian**).
28. **Zelinskiy S.** Ekonomicheskij bit gosudarstvennikh krestyan v Shoragele Aleksandropolskogo uyezda Erivanskoy gubernii, «Materiali dlya izucheniya ekonomicheskogo bita gosudarstvennikh krestyan Zakavkazskogo kraya», Tiflis, 1885 (**In Russian**).

*Ընդունվել է՝ 04. 08. 2020
Գրախոսվել է՝ 15. 09. 2020
Հանձնվել է տպ.՝ 20. 11. 2020*

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն,
Էլ. հասցե՝ a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am